

Історичнозумовлений периферійний статус прислівника в системі частин мови

У статті розглянуто еволюційний шлях становлення прислівника та здійснено аналіз послідовного виокремлення прислівника як цілісного процесу формування поняття про якісну або кількісну ознаку дії чи стану, ознаку ознаки. Функційний, семантико-синтаксичний, критерій, покладений в основу новітніх поглядів на природу морфологічних класів слів, переконує, що прислівники не мають самостійного лексичного значення та становлять групу синтаксичних дериватів від прикметника, дієслова й іменника. У праці доведено: прислівник – самостійна, але абсолютно периферійна частина мови.

Ключові слова: морфологія, частина мови, прислівник, категорія, периферія, семантико-синтаксична структура речення, функція.

Постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Українська мова – складна, динамічна, різнорівнева система. У сучасній українській мові традиційно прийнято виокремлювати фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний і синтаксичний рівні. Історія дослідження кожного з означених рівнів та їх сукупність були предметом наукового пошуку багатьох мовознавців О. О. Потебні, С. П. Бевзенка, В. М. Русанівського, С. П. Шахматова, І. Огієнка та ін. Актуалізація досліджень у сфері вивчення граматичної будови мови та домінуючого її складника – морфології, основних мовознавчих понять і термінів сприяє еволюційному пошуку, який би встановив основні закономірності та принципи формування й становлення морфологічних класів слів із історичного погляду.

Морфологія як наука є вченням про граматику слова, про граматичні класи, тобто частини мови, про граматичні категорії частин мови, про словотвірні ознаки вираження морфологічних та синтаксичних значень [2, с.48]. У лінгвістичних працях доведено, що в мові відсутні випадковості, усі процеси та явища є історичнозумовленими та історичновиправданими. Тому, на нашу думку, периферійний статус прислівника теж має історичне підґрунтя.

Мета нашого дослідження – з'ясувати історичнозумовлений периферійний статус прислівника в системі частин мови та обґрунтувати еволюційні зрушення у його функційному полі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загалом походження прислівника пов'язане з вивченням загальних законів розвитку мови, всієї сукупності ознак і своєрідності мови як суспільного явища. Виникнення тої чи тої частини мови не можна розглядати як раптове явище, адже це поступовий складний еволюційний процес утворення й нагромадження одиниць нової якості та їх виокремлення зі сукупності існуючих.

Стверджують, що прислівники як самостійна частина мови виділені ще представниками Олександрійської школи (II ст. до н.е.). Діонісій Фракійський пропонував аналізувати прислівники як придієслівний поширювач: «Прислівник є невідмінюваною частиною мови, яка висловлюється про дієслово або додається до дієслова... прислівник є частиною мови, яка, приєднуючись до дієслова, доповнює й пояснює його значення» [1, с.134–135].

Відомо, прислівники – клас незмінних повнозначних слів. Дослідники визнають, що вже в праїноєвропейській мові були незмінні слова (прислівники). Окремі з цих слів мали вигляд застиглих імен, що первісно змінювалися й існують як лексеми, яким ніколи не була властива словозміна [10, с.208–209]. Г. Пауль висловив думку, що «майже всі прислівники, принаймні ті, походження яких ми можемо встановити, виникли із застиглих форм імені, а деколи зі сполучень прийменника з яким-небудь відмінком» [13, с.225].

Отже, виникнення прислівників пов'язане з виокремленням нової найдавнішої прислівникової ознаки невідмінюваності.

Наступним етапом у морфологічному оформленні прислівникового класу слів відіграло явище адвербіалізації. Сама граматична система праїндоевропейської мови сприяла адвербіалізації різних іменних форм, адже в ній «кожне слово має ту форму, якої вимагає зміст, а не форму, залежну від іншого слова в реченні, незалежність слова є основний принцип, що визначає структуру індоевропейського речення» [10, с.363]. За таких умов відмінкові форми слів стали усвідомлюватись як окремі граматичні одиниці. Так, можна вважати, що ознака невідмінюваності та явище адвербіалізації слугували виокремленню в мові нового класу слів – класу прислівників.

Виходячи з матеріалу найдавніших слов'янських пам'яток і з фактів сучасних слов'янських мов, можна твердити, що вже спільнослов'янська мова мала у своїй структурі сформований клас прислівників, який розвинувся й доповнився новими одиницями в українській мові.

Початки наукового вивчення прислівників як окремого класу слів потрібно шукати в старослов'янських граматиках, яким властива традиційна схема «восьми частин» мови, тому прислівнику приділяється мало уваги, його ототожнюють із означеннями імені.

Уперше до прислівника як окремого класу слів звернувся М. Смотрицький [15, с.264]. У праці «Граматика» (1619) Мелетій Смотрицький подав семантичну класифікацію прислівників, у якій виокремив значеннєві розряди, поділив групи на підгрупи. Науковець також уперше виокремив дієприслівники як адвербіалізовані дієприкметники та відзначив придієслівно-обставинну роль прислівників у реченні [16]. В еволюції поглядів на природу прислівника аналізована праця мала вагоме значення, оскільки її ключові положення слугували підґрунтям для характеристики прислівників на вищому науковому рівні.

Докладне обґрунтування цієї частини мови здійснив М. В. Ломоносов [9], який в основу їхньої характеристики та класифікації поклав найхарактернішу рису – обставинність. За обставинно-семантичним значенням учений виділяв такі групи прислівників: часу, місця, якості, кількості, числівникові прислівники, прислівники порядку, заперечення, прислівники уподібнення і відмінності, напруження, прислівники запитання і сумніву, прислівники зібрання, швидкості та вказівки.

Значний внесок у розвиток теорії прислівника у I половині XIX ст. зробили західноукраїнські вчені (І. Вагилевич, Я. Головацький, О. Левицький, І. Могильницький). Наприклад, І. Могильницький класифікував прислівник «як невідмінювану частину мови, що означає обставину мовлення або дії». Дослідник виокремив п'ять основних морфологічно-обставинних груп прислівників: часу (теперішнього, минулого, майбутнього, непевного та безперервного), місця (відповідали на питання *де? відки? поки? як далеко?*), способу (мислення, мовлення, учинку, множинності, руху, змушення, порівняння, заперечення, вказівки, висновку й сумніву), числівникові, питальні [6, с.44–45].

У другій половині XIX століття О. О. Потебня застосував синтаксичний погляд на прислівник як на «неузгоджувану ознаку ознаки», адже «під обставиною або прислівником розуміємо ознаку, яка зв'язується з іншою ознакою, даною або такою, що виникає, і лише за її допомогою приписується предмету, а сама по собі з нею не має ніякого зв'язку» [14, с.119]. Мовознавець характеризує прислівник як повнозначно-службову частину мови, тобто проміжну морфолого-синтаксичну категорію, як групу слів, яка виражає неузгоджувану ознаку ознаки й випадає з ряду відмінюваних частин мови.

О. О. Шахматов запропонував протилежне твердження, за яким «прислівник як частина мови сам по собі не відповідний якій-небудь граматичній категорії» [17, с.277]. Прислівник він ототожнює з іншими повнозначними частинами мови та їх функціями в реченні, «прислівником стає іменник у називному і непрямих відмінках, коли набуває в реченні значення обставини» [17, с.279]. Крім того, О. О. Шахматов виділяє ще

«прийменникові прислівники» та «сполучникові прислівники». Отже, О. О. Шахматов, як і О. О. Потебня, підкреслює відносно проміжний характер прислівників як частини мови.

В. В. Виноградов дає таке визначення прислівника: «Прислівник – це граматична категорія, під яку підводяться невідмінювані, не дієвідмінювані, і неузгоджувані слова, що прилягають до дієслова, до категорії стану, до іменників, прикметників та похідних від них і виступають у синтаксичній функції якісного означення або обставинного відношення. Прислівники морфологічно співвідносні з іменниками, прикметниками, дієсловами, з займенниками та числівниками» [3, с.340].

Представники порівняльно-історичної наукової парадигми (М. І. Греч, С. Булич, Ф. Міклошич) орієнтуючись на застиглість і незмінність прислівникових граем зарахували їх до класу службових частин мови, зокрема «часток». Згідно твердження Ф. Міклошича, ці «частки» містять «прислівники» (adverbial) і «сполучники» (conjunction), а «прийменники» (praepositionen) учений уважав особливим типом прислівників (eine eigene art adverbia) [11, с.150]. Відсутність чітко виокремлених формально-синтаксичних характеристик ускладнило вивчення та обґрунтування прислівника як особливої частини мови.

У ХХ ст. теорія прислівників була ґрунтована на ключових положеннях вчення О. Потебні. Л. В. Щерба у статті про частини мови підкреслював, що категорія прислівників «становить виключно формальну категорію, тому що значення її збігається із значенням категорії прикметників, як це стає очевидним із порівняння таких пар, як легкий/легко, бодрий/бодро і под.» [18, с.70]. Отже, у прислівників – дериватів від прикметників, дієслів і іменників – залишається невиявленим власне лексичне значення. У монографії І. Чаплі «Прислівники в українській мові» (1960) акцентовано увагу на морфологічній і семантичній природі прислівника, а також частково на його синтаксичному функціональному потенціалі. Дослідник пропонує виокремлювати прислівник як одну з основних, повнозначних частин мови з низкою характерних ознак: категоріальне значення ознаки ознак, гетерогенна морфологічна природа й синтаксична обставинна функція у складі речення [16].

Злам ХХ–ХХІ ст. у лінгвістиці характеризується активним вивченням частиномовної природи прислівника в морфологічному, словотвірному та синтаксичному аспектах. Заслужують на увагу праці С. Бевзенка, І. Вихованця, К. Городенської, А. Майбороди, В. Німчука, В. Русанівського та ін., у яких висвітлено різні аспекти прислівникової системи.

В. Німчук у своїх розвідках зосереджував увагу на особливостях еволюції прислівникової системи української мови від епохи слов'янської мовної єдності до сучасного етапу [12]. Науковцем докладно проаналізовано генезу, специфіку функціонування, продуктивність основних морфологічних типів прислівників. У своїй роботі В. Німчук використав вагомий фактичний матеріал із писемних пам'яток, діалектного мовлення, що сприяло цілісному вивченню історії становлення прислівникової системи української мови.

Якісно нові теоретичні здобутки українського мовознавства, ґрунтовані на новітніх продуктивних мовознавчих ідеях, уточнюють і розширюють частиномовний статус прислівника як повнозначної частини мови. Запровадивши функційний аналіз морфологічних одиниць, провідні українські граматисти І. Вихованець, К. Городенська вважають, що прислівник не має самостійного лексичного значення [4, с.185; 5, с.299]. І. Вихованець стверджує, що прислівники становлять групу синтаксичних дериватів від трьох частин мови – прикметника, дієслова й іменника. Зберігаючи лексичне значення цих лексико-граматичних розрядів, прислівники змінюють лише їхні синтаксичні позиції, тобто трансформують присубстантивно-атрибутивну позицію прикметника, присудкову – порівняно незалежну позицію дієслова, підметову іменникову позицію та позицію керованого другорядного іменникового члена речення в прислівникову позицію з двома модифікаціями: прислівну позицію некерованого дієсловом (або його функціональним

еквівалентом) другорядного члена речення і детермінантну позицію другорядного члена речення [4, с.190]. Специфіка цього класу слів, на думку науковця, полягає в тому, що «лексичне значення статичної ознаки, процесу та предмета ставиться у синтагматичний зв'язок із предикатом і через те виконує функцію ознаки ознак» [4, с.17], тобто є означенням до класу предикатів. У периферійній позиції при предикаті лексичне значення прикметника, дієслова й іменника ставиться у синтагматичний зв'язок і семантико-синтаксичні відношення з предикатом і стає причиною виникнення категоріального значення прислівника – значення ознаки ознак. Прислівників як відад'єктивний, віддієслівний і відсубстантивний синтаксичний дериват власне лексичне значення залишає невиявленим [4, с.18].

Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, ґрунтуючись на попередні учення, у граматиці сучасної української мови донедавна найхарактернішою рисою прислівника вважали незмінність, що зумовило відсутність у нього морфологічної парадигми [8] й характеризували прислівник як окрему повнозначну частину мови, що виражає якісну або кількісну ознаку дії чи стану, ознаку ознаки [7]. Проте, у 80-х рр. ХХ ст. мовознавці звернули увагу на периферійність прислівника [4, с.153–185] й визначили прислівник як «самостійну, але абсолютно периферійну частину мови» [5, с.299].

Прислівникова проблематика й досі є достатньо актуальною, зокрема з погляду участі власне прислівників та ізофункціональних із ними відповідників (безприйменникові й прийменниково-іменникові форми), у формуванні семантико-синтаксичних відношень у складі речення. Власне прислівники та їхні функційні репрезентанти є компонентами багаторівневої прислівникової синтаксичної системи, які на рівні семантико-синтаксичної структури речення реалізують обставинні одиниці різної функційної природи. Стаття не вичерпує досліджень у галузі сучасної граматики, оскільки подальшого ґрунтовного вивчення потребують питання функційно-категорійної парадигми прислівника як периферійної частини мови.

Джерела та література

1. Античные теории языка и стиля. – М., 1936. – 341 с.
2. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1976. – 255 с.
3. Виноградов В. В. Русский язык : Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. ; Л. : Учпедгиз, 1947. – 784 с.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : академічна граMATика української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 398 [2] с.
6. Возняк М. Галицькі граматики української мови першої половини ХІХ ст. – Л., 1911.
7. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / М. Жовтобрюх, Б. Кулик. – [4-е вид.]. – К. : Вища шк., 1972. – 402 с.
8. Коломієць Л. І. Прислівник / Л. Коломієць, А. Майборода // Сучасна українська мова : морфологія / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 430 – 473.
9. Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений : в 10 т. / Ломоносов М. В. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1952. Т. 7. : Труды по филологии. – 1952. – 550 с.
10. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / Мейе А. – М., 1938.
11. Miklosich F. Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen / Miklosich F. – Widen, 1876. – S. 132–134.
12. Німчук В.В. (відп. ред.) Історія української мови. Морфологія / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К.: Наук. думка, 1978. – 539 с

13. Пауль Г. Принципы истории языка / Пауль Г. – М., 1960. – 432 с.
14. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике: в 4 т. / Потебня А. А. – М. : Просвещение, 1977. Т. 1/2. – 1958. – 536 с.
15. Смотрицкий М. Грамматика / Смотрицкий М. – Ев'ю, 1916. – 356 с.
16. Чапля І. К. Прислівник в українській мові / Чапля І. К. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1960. – 124 с.
17. Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка / Шахматов А. А. – М. : Учпедгиз, 1957. – 400 с.
18. Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку / Щерба Л. В. – М. : Учпедгиз, 1957. – С. 63–84.

References

1. Antichnye teorii jazyka i stilja. – М., 1936. – 341 s.
2. Bondarko A. V. Teorija morfoložičeskich kategorij / A. V. Bondarko. – L. : Nauka, 1976. – 255 s.
3. Vinogradov V. V. Russkij jazik : Grammaticheskoe učenje o slove / V. V. Vinogradov. – М. ; L. : Uchpedgiz, 1947. – 784 s.
4. Vihovanec' I. R. Chastini movi v semantiko-gramatichnomu aspekti / I. R. Vihovanec' – K. : Nauk. dumka, 1988. – 256 s.
5. Vihovanec' I. R. Teoretichna morfoložija ukraїns'koї movi : akademichna gramatika ukraїns'koї movi / I. Vihovanec', K. Gorodens'ka. – K. : Pul'sari, 2004. – 398 [2] s.
6. Voznjak M. Galic'ki gramatiki ukraїns'koї movi pershoї polovini XIX st. – L., 1911.
7. Zhovtoibrjuh M. A. Kurs suchasnoї ukraїns'koї literaturnoї movi / M. Zhovtoibrjuh, B. Kulik. – [4-e vid.]. – K. : Vishha shk., 1972. – 402 s.
8. Kolomic' L. I. Prislivnik / L. Kolomic', A. Majboroda // Suchasna ukraїns'ka mova : morfoložija / [za zag. red. I. K. Bilodida]. – K. : Nauk. dumka, 1969. – S. 430 – 473.
9. Lomonosov M. V. Polnoe sobranie sochinenij : v 10 t. / Lomonosov M. V. – М. ; L. : Izd-vo ANSSSR, 1952. Т. 7. : Trudy po filologii. – 1952. – 550 s.
10. Meje A. Vvedenie v sravnitel'noe izučenie indoevropejskih jazykov / Meje A. – М., 1938.
11. Miklosich F. Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen / Miklosich F. – Widen, 1876. – S. 132–134.
12. Німчук В.В. (відп. ред.) Історія української мови. Морфологія / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К.: Наук. думка, 1978. – 539 с
13. Paul' G. Prynscury ystoryu jazyka / Paul' G. – М., 1960. – 432 s.
14. Potebnja A. A. Yz zapysok po russkoj grammatyke : v 4 t. / Potebnja A. A. – М. : Prosveshhenye, 1977. Т. 1/2. – 1958. – 536 s.
15. Smotryc'kyj M. Grammatyka / Smotryc'kyj M. – Ев'ю, 1916. – 356 s.
16. Chaplja I. K. Pryslyvnyk v ukraїns'kij movi / Chaplja I. K. – H. : Vyd-vo Hark. un-tu, 1960. – 124 s.
17. Shahmatov A. A. Istoricheskaja morfoložija russkogo jazyka / Shahmatov A. A. – М. : Uchpedgiz, 1957. – 400 s.
18. Shherba L. V. Izbrannye raboty po russkomu jazyku / Shherba L. V. – М. : Uchpedgiz, 1957. – S. 63–84.

Мария Фенко, Зоряна Мацюк. Исторически обусловлен периферийный статус наречия в системе частей речи. В статье рассматривается эволюционный путь становления наречия. Проведен анализ последовательного выделения наречия как целостного процесса формирования понятия о качестве или количестве действия или состояния, признак другого признака. Функциональный, семантико-синтаксический, критерий, который находится в основе новейших взглядов на особенность морфологических классов слов, убеждает, что наречия не имеют самостоятельного лексического значения и составляют группу синтаксических дериватов от имени прилагательного, глагола и существительного. В работе доказано: наречие – самостоятельная, но абсолютно периферийная часть речи.

Ключевые слова: морфология, часть речи, наречие, категория, периферия, семантико-синтаксическая структура предложения, функция.

Maria Fenko, Zoriana Matsyuk The historical's predefined peripheral status of the adverb in the system's parts of speech. The article considers evolutional way of adverb formation. The authors analyzes consistent formation of adverb as a process of formation of the notion on quality or quantitative sign of action or state, sign of sign. Semantics and syntactic criterion based on the definition of adverb gives possibility to note its natural characteristics. The article is devoted to the analysis of scientific researches from history of becoming of the adverbial system of Ukrainian language, description of adverb within limits of lexical and grammatical classes of words, determination of it's lexical, morphological, syntactic properties and features of creation in the way of adverbialization of other parts of speech. Well-proven: adverb - independent, but absolutely peripheral part of speech.

Keywords: morphology, parts of speech, adverb, category, periphery, Semantics and syntactic structure of sentence, function.